

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

ОЛЕНА РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ДОРОБКУ МИХАЛОНА ЛИТВИНА

Статтю підготовлено в контексті студіювання креативного потенціалу віленського писарського середовища. Останнім часом до нього зараховують автора латиномовного трактату «Про норони татар, литовців і москвитян» (бл. 1550 р.), відомого за скороченою версією, надрукованою в Базелі Й.Грассером (1615 р.) – Михалона Литвина. Уважається, що під цим псевдонімом приховав своє справжнє ім'я секретар литовської великокнязівської канцелярії Венцеслав Миколайович, до біографії якого авторка додає декілька нових фактів. Побіжно розглянувши оцінки праці Литвина в поточній історіографії, авторка зупиняється на хибих її останньої за часом публікації (неповнота бібліографічних даних, некоректні переклади, ігнорування специфіки базельського видання та інформації, наявної в передмові Й.Грассера), а також на тематичних лакунах у дослідженнях Литвинового твору. До них належать, зокрема, деякі українські (передусім кийвські) реалії трактату, аналіз яких дає можливість, з одного боку, пролити додаткове світло на особливості творчості Михалона Литвина, а з іншого – простежити долю його ідей у пізнішому письменстві. Ідеться про міфологему «Київ = Троя», несамохіть продюзовану Литвином, а також про зафіксовані ним зразки усної традиції й інформацію стосовно взаємин Києво-Печерського монастиря та урядових кіл Московської держави. Останній сюжет, на перший погляд мало-значущий, змушує здивуватися до дій московських володарів щодо захисту інтересів «закордонних» монастирів і церков, які зберегли свою власність на території, втраченій Литвою на початку XVI ст. Ця політика зміцнювала промосковські настрої у середовищі українського православного духовництва, які вповні виявилися в постберестейський період.

Ключові слова: Михалон Литвин, Велике князівство Литовське, Київ, Києво-Печерський монастир, Іван IV Грозний.

Написаний близько 1550 р. трактат Михалона Литвина «Про пороки татар, литовців і москвитян» («De Moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum»), адресований королю Сигізмунду Августу й вибірково надрукований у Базелі Йоганом Якубом Грассером (1615 р.)¹, поза сумнівом, один із найяскравіших латиномовних творів, які постали на теренах Великого князівства Литовського. Утім лише в останні десятиліття ХХ ст. він став об'єктом ґрунтовного наукового студювання, чому значною мірою сприяли академічні публікації литовською (1966 р.) та російською (1994 р.) мовами².

Принциповий внесок у дослідження трактату зробив відомий польський науковець Є.Охманський, котрий висунув оригінальну теорію щодо особи його автора, який приховав своє ім'я під псевдонімом «Михалон Литвин». Цю гіпотезу, уперше сформульовану 1976 р.³, фахівець згодом включив до своєї «Історії Литви»⁴, а також репродукував її у збірці вибраних статей 1986 р.⁵, додавши невеликий коментар стосовно власного відкриття, яке справедливо порівняв із віднайденням голки у стогу сіна. Більше до цього питання він, по суті, не повертався – хіба що зауважив в одній зі своїх останніх публікацій, що працю Литвина мав в особистій бібліотеці Соломон Рисинський⁶.

Висновки Є.Охманського з ентузіазмом підтримали дослідники з теренів колишнього СРСР, при цьому переклади удоступнили його статтю для російських і литовських читачів⁷. Щоправда, не можна не відзначити, що російська версія містить низку невдалих скорочень, які подеколи порушують логіку авторського викладу та просто спотворюють текст⁸, тож дослідникам краще звертатися до доробку вченого в оригіналі.

Заслуга Є.Охманського полягає в тому, що він піддав ревізії думку про тотожність Михалона Литвина з Михайлом Тишкевичем, усталену з кінця

¹ Це видання містило також три праці Яна Ласицького (бл. 1534 – після 1599 рр.), адресовані ним у 1580 р. князеві Олександрові Слуцькому, котрий тоді здійснював освітню подорож Західною Європою, збираючи надзвичайно щедрий «урожай» присвячених йому творів (див.: *Скеп'ян А.А.* Князі Слуцкія. – Мінск, 2013. – С.136–141). Із цих трьох праць («Про богів Жемайтії», «Про релігію вірменів», «Про початок правління Стефана Баторія») зазвичай згадують тільки першу, згодом перевидану польською (1823 р.) та литовською (1969 р.) мовами. Другу було перекладено на російську в 1962 р. (див. републікацію: *Дашкевич Я.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2007. – С.74–76).

² *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. – Vilnius, 1966; *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994.

³ *Ochmański J.* Michalon Litwin i jego traktat «O zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskwićinów» z połowy XVI wieku // *Kwartalnik Historyczny.* – 1976. – №4. – S.765–783.

⁴ *Ochmański J.* Historia Litwy. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. – S.119.

⁵ *Ochmański J.* Dawna Litwa: Studia historyczne. – Olsztyn, 1986. – S.134–157.

⁶ *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku // *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność.* – Toruń, 1996. – S.83 (прзур.51). Щодо цієї бібліотеки див.: *Lukšaitė I.* Biblioteka Salomona Rysińskiego // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Т.30. – Warszawa, 1985. – S.191–206; *Русина О.* Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // *Український історичний журнал.* – 2018. – №1. – С.25–26.

⁷ Див.: *Охманский Е.* Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* – Москва, 1979. – С.97–117; *Ochmański J.* Senoji Lietuva. – Vilnius, 1996. – P.157–185.

⁸ Скажімо, втрачено смисловий зв'язок між 2-м і 3-м абзацами на с.110, а покликання на працю Генрика Барича (прим.43), пересунуте на інше місце й подане без дотичного коментаря Є.Охманського, узагалі втрачає будь-який сенс.

Ілюстр. 1. Надгробок А.Гаштольда у Вільнюському кафедральному соборі. Фото авторки

XIX ст.⁹ і згодом підкріплену авторитетом М.Любавського¹⁰. В основу такої ідентифікації було покладено розуміння імені «Михалон» як латинизованого варіанта «Михайла», а також присутню у трактаті згадку про перебування автора у Криму за часів хана Сагіба Гірея (1533–1551 рр.). М.Тишкевич, справді, їздив туди посланцем у 1538 р. Натомість Є.Охманський виявив низку специфічних рис, притаманних авторові твору, які не мали жодного стосунку до М.Тишкевича (литовське походження, католицьке віросповідання, участь у посольстві до Москви та ін.)¹¹. Водночас відтворений польським дослідником образ письменника корелював з особистими характеристиками й фактами біографії секретаря великокнязівської канцелярії Венцеслава (Венцлава) Миколайовича (бл. 1490–1559/1560 рр.) – дрібного шляхтича з

Майшаґали, якого «господар» відряджав до Криму та Москви й котрий належав до кола довірених осіб канцлера Альбрехта Гаштольда (див. ілюстр. 1).

До фактів, викладених Є.Охманським, додамо те, що на рубежі 1530–1540-х рр. Венцеслав робив «наїзди» на сусідні Жижмори, пожалувані «господарем» утікачеві з Московської держави – князеві Семенові Федоровичу Бельському (той упродовж 1536–1541 рр. не бував у Литві, шукаючи за її межами союзників для реалізації своїх авантюричних планів). Дотичні до цього

⁹ Ідеться про два київських видання праці Литвина: Мемуары, касающиеся истории Южной России, с пред. проф. В.В.Антоновича // Киевская старина. – 1889. – Т.25. – Апрель – июнь. – Приложения. – С.7–8; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.1 (XVI ст.) / Пер. К.Мельник (под ред. В.Антоновича). – К., 1890. – С.4–5.

¹⁰ Любавский М.К. Кто был Михайло Литвин, написавший в первой половине XVI в. трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян» // Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук: Уч. зап. Ин-та истории. – Т.4. – Москва, 1929. – С.49–54. Зауважимо, що переклад статті М.Любавського ввійшов до литовського видання твору Литвина 1966 р., і це, власне, і підштовхнуло Є.Охманського до пошуків більш вірогідного «кандидата» на авторство. До нього сумніви щодо особи М.Тишкевича висловлював І.Лаппо, однак спеціально на цьому питанні не зупинявся. Позицію М.Любавського обстоювали литовські науковці Й.Іонінас і Ю.Юргініс. Останній навіть уживав словосполучення «Михайло Литвин-Тишкевич» і «Тишкевич-Литвин» (див.: Юргініс Ю.М. Посольство Михайла Литвина у кримського хана в 1538–1540 гг. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С.93–95) і використовував ці імена як взаємозамінні. Звідси «роздвоєння» письменника в деяких наукових публікаціях. Скажімо, О.Філюшкін посилається на твір Михалона Литвина й, паралельно, пише про меморандум М.Тишкевича (див.: Філюшкін А.И. Легендарные родословия великих князей литовских и великих князей московских: принципы построения // Русский родословец. – 2001. – №1. – С.7).

¹¹ Пізніше було відзначено, що не на користь М.Тишкевича свідчить і його вигідний шлюб з удовою князя М.Глинського, оскільки Михалон Литвин виступав проти права вдів успадковувати земельну власність (див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян.* – С.135).

конфлікту документи (щоправда розпорошені) зберігаються нині у Стокгольмі, у Державному архіві Швеції (фонд замку Скуклостер/Skoklosters samlingar, спр.352)¹². Це списки того, «што Вентиславус побрал у Жижморах статки князя Бельського», скарги на «Вентиславуса и на Богдана Коробку, который был с Вентиславусом, коли Вентиславус статок побрал у нас у пана нашего, князя Бельського, в Жижморах», «реестр того, што Богдан Коробка побрал вместе с Вентиславусом», «реестр тых шкод, што побрал Венциславус в Жижморах»¹³. Подібні протиправні дії Венцеслава дещо «приземлюють» його як людину, але, очевидно, не дають суттєвих підстав для сумнівів у тотожності нашого героя з Михалоном Литвином (хіба що роблять його трохи схожим на Тартюфа)¹⁴.

Ґрунтовність аргументації Є.Охманського забезпечила його гіпотезі швидке й широке визнання. Її розвинули литовські фахівці М.Рочка, Г.Забуліс, Е.Римша та інші, з'ясувавши, зокрема, генеалогію Венцеслава¹⁵, долю його близьких (передовсім сина – відомого культурного діяча Венцлава Аґріппи, про якого не знав Є.Охманський). Їхні праці зреферовані в передмові до московського видання трактату¹⁶, про яке йтиметься нижче. Воно, як уже відзначалося, стимулювало науковців до подальших пошуків. Зокрема Михалон Литвин став об'єктом компаративістських досліджень: його доробок порівнювали з творами Івана Пересветова (Г.Хорошкевич)¹⁷ і Федора Євлашевського (Д.Вілімас)¹⁸. У Білорусі постала гіпотеза про Литвина як автора хронологічно першого плану Мінська¹⁹.

Що стосується української історіографії, то тут і досі можна натрапити на ототожнення Михалона Литвина з Михайлом Тишкевичем²⁰. Подеколи

¹² Принагідно дякуємо керівництву Baltic and East European Graduate School (Södertörns högskola) за можливість ознайомитися з ними de visu.

¹³ Про цей конфлікт див. також: *Bachus O. Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – Bd.15. – Berlin, 1970. – S.132.* Латинізована форма «Венциславус»/«Вентиславус» зустрічається й в інших документах (див.: *Lietuvos Metrika. – Knyga №564. – Vilnius, 1996. – P.28, 32, 36.*) Можливо також, що як «Venceslaus Lithuanus» Венцеслав здобував освіту у Краківському університеті (див.: *Ochmański J. Dawna Litwa: Studia historyczne. – S.150.*)

¹⁴ Литвин у своєму трактаті виступає радше як жертва подібних конфліктів, скаржачись на брак єдиної підсудності з багатшим за себе сусідом, а також нарікаючи на високу вартість судових позовів (див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.82–83.*)

¹⁵ Варто занотувати, що Венцеслав мав, очевидно, не двох, а трьох дружин: дослідники не зауважили потвердний акт 1518 р. на «куплю» Юрія Радзивілла в боярині майшагальської Ядвіги Венцлавової (див.: *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.237. – №35.*) У цьому контексті згадується, що Михалона Литвина дратувала економічна самостійність литовського жіноцтва, а також схвалення ним багатоженства (див.: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.89–91.*)

¹⁶ *Дмитриев М.В., Старостина И.П., Хорошкевич А.Л. Михалон Литвин и его трактат // Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.6–56.*

¹⁷ *Хорошкевич А. Михалон Литвин и Иван Пересветов // Мappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.207–211.*

¹⁸ *Вілімас Д. Михалон Литвин и Федор Евлашевский – два взгляда на реформу судов Великого княжества Литовского 1564–1566 гг. // Наш радавод. – Кн.7. – Гродна, 1996. – С.214–219; Vilimas D. Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševskis: du požiūriai į 1564–1566 m. LDK teismų reformą // Lietuvos valstybė XII–XVIII a. – Vilnius, 1997. – P.159–172.*

¹⁹ *Баравы Р. Менск у XVI ст.: першы «генеральны» план горада і яго магчымы аўтар // Беларуска гістарычны агляд. – Т.11. – Мінск, 2004. – Сп.1/2.*

²⁰ *Казаков О. Київська трагедія 1482 р.: Історико-дипломатичний аналіз // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2012. – №2. – С.180. Див. також: *Котляр Н.Ф.**

навіть у фахових виданнях присутня плутанина. Скажімо М.Ковальський, коментуючи лекційний курс В.Антоновича, стверджував, що згадане ототожнення було запропоноване М.Любавським²¹, натомість уперше воно постало в редакціях В.Антоновичем «Мемуарах до історії Південної Русі» (в передмові до Литвиного твору в перекладі К.Мельник).

Варто занотувати й деякі «відкриття» на межі наукового дискурсу та поза цими межами. Так, на початку 2000-х рр. твір Литвина «популяризував» О.Бузина, котрий, не усвідомлюючи або ж ігноруючи його публіцистичну загостреність, сприймав *ad verbum* ті пасажі трактату, де автор картає своїх співвітчизників за надмірне споживання алкоголю²². Тож журналіст угледів у цих інвективах «на диво просту» розгадку занепаду Великого князівства Литовського, яке він, з огляду на своє приголомшливе «відкриття», волів іменувати «Пропитим князівством Литовським». Мовляв, за часів Литвина (що його О.Бузина називав «Михайлом») «Велике князівство Литовське програло все, що змогло, тверезій Москві, ставши таким чином першою державою, яка занепадала від незмірного лібералізму²³ та пияцтва, [...] залишився тільки міф, пропахлий дешевою корчмою».

Дещо раніше побачила світ розвідка М.Жарких²⁴, написана в дивній, як для наукового видання, стилістиці. Із нею узгоджується авторський підхід до сучасної «литвиники». Уже на самісінькому початку статті дослідник нотує: «Кажуть, що нове видання твору [Литвина] надруковано у Москві в 1994 р., але ми поки що не зуміли його знайти». Ця заувага, зроблена 2000 р. (а фактично у 2003 р., коли з'явився відповідний том «Записок НТШ»), виглядає доволі несподівано в публікації, автор котрої займається бібліографією української історії. Не менше дивують і його окремі висновки²⁵, а також брак посилок на першоджерела²⁶. Про подані в тексті формули та розрахунки (див. с.36), незбагненні для пересічного гуманітарія, годі й говорити.

Украинские земли под иноземным владычеством (XIV–XVI вв.) // Очерки истории Украины / Под общ. ред. П.П.Толочко – К., 2010. – С.138 (Литвин згадується як «литовський дипломат Михайл»). Характерно, що й при перекладі українською мовою «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси» (див.: Мемуари до історії Південної Русі. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 2005) Литвина було названо «Михайлом».

²¹ Антонович В. Лекції з джерелознавства. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С.188. У давнішій своїй праці (див.: Ковальський Н.П. Источниковедение и археология истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч.2. – Днепропетровск, 1978. – С.80) дослідник стверджував, що це відкриття мало двох авторів – М.Любавського і А.Кримського. Натомість останній, користуючись згаданими вище «Мемуарами...», лише повторив (без будь-якої аргументації) висловлений там здогад: «Що ж до фамільного прізвища Михайла Литвина, то, мабуть, звався він Тишкевич» (див.: Кримський А. Історія Туреччини. – К., 1924. – С.169 (прим.2)).

²² Бузина О. Тайная история Украины-Руси. – К., 2006. – С.100–103.

²³ Це ще одне авторське відкриття: «По суті, у Литві не забороняли нічого».

²⁴ Жарких М. Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.240. – Л., 2000. – С.7–42. Думку про «утопічність» трактату автор чітко не артикулював. Він стверджує, що «ідеальна країна М.Литвина зветься Кримом», і водночас «у М.Литвина антиутопія територіально розміщена в тому-таки Криму» (с.13, 24). Наприкінці статті наголошується, що Київ «радіше нагадує утопічний центр багатства (такий собі земний рай), ніж конкретний географічний об'єкт» (с.41).

²⁵ Скажімо, про те, що «знайомство [Литвина] з Біблією аж ніяк не зводиться до “курсу молодого бійця”», або стосовно того, що «до появи хронік Биховця і Стрийковського у хронології литовської історії була повна темрява».

²⁶ Так, М.Бельського автор цитує за «Історією України-Руси» М.Грушевського, Я.Длугоша – за «Історією Росії» Д.Гловайського, «Хроніку Польщі» М.Меховського – за працею Ю.Лимонова.

Автор, ознайомившись (у перекладі) зі статтею Є.Охманського, прагне «зробити ще одну революцію у справі М.Литвина» та на доволі хитких джерельних засадах створює розмаїті літературні фантоми. Передовсім по своєму «перереформатує» його трактат, виокремлюючи «вісім розділів, які утворюють симетричну стекову структуру», і припускаючи, що «першому розділу передував якийсь вступ, який [...] міг містити міркування на релігійну тему (тоді стекова структура твору набула б завершення: автор вдруге повертався до тем у порядку, зворотному до першого звернення)».

Дослідник вигадує текст, окреслений ним як «прото-Герберштейн», і кладе в його основу географічний опис України, нібито створений на замовлення Мартіна Ґаштольда після оволодіння ним Києвом (при цьому він переконаний, що той «не мав ніяких коренів та знайомств у місцевому середовищі» – вочевидь, не здогадуючись, що останній київський князь Семен Олелькович був одружений із сестрою Ґаштольда Марією)²⁷.

Загалом головна теза М.Жарких – «трактат є наскрізь кабінетним літературним витвором» і «практично не має джерельного значення», – виразно суперечить висновкам групи науковців, котрі підготували й відкоментували московське видання праці Михалона Литвина, яке залишилося невідомим дослідникові²⁸. Звісно, окрім вагомих достоїнств, воно має й певні вади. Неповна навіть бібліографічна довідка: у ній бракує, зокрема, публікації твору Литвина у 25-му томі «Киевской старины» (див. прим.9) та уривків із нього у збірці «Торгівля на Україні...»²⁹.

Зроблений В.Матузовою переклад трактату подеколи викликає запитання й заперечення. Скажімо, не можна погодитись із тлумаченням фрази «in Russiae finibus» як «у межах російських»³⁰ – тим більше, що йдеться про здійснене польським королем надання розташованого у цих територіальних межах Київського воєводства. У сюжеті про київське «осьмицтво» згадується сарацинська «хтивість» («salacitas»), а не «жадібність»³¹, та й самий Київ був не володінням князів³², а їхньою столицею («regia»). Дивує і фраза про князів Можайського та Шем'ячича, інтерпретованих як «міста», що цілком

²⁷ Наведемо аргументацію автора щодо останнього з його відкриттів: «Опис України та Києва загалом не пасує до решти тексту трактату М.Литвина. Перш за все треба зауважити, що М.Литвин – не географ. Він практично не подає відомостей з географії власне Литви, тобто землі, яка була йому добре відома. Отже, мусимо припустити, що цей опис, який містить переліки рік, замків, урочищ, – слід використання якогось писемного джерела» (див.: *Жарких М.* Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело. – С.38).

²⁸ Як важливе (а подеколи й унікальне) джерело розглядається твір Литвина і в новітній публікації: *Мікалаева Л.В.* Асаблівасці трактата Михалона Літвіна «Пра норавы татар, літвінаў і маскавітаў» як крыніцы па гісторыі знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV – сярэдзіне XVI ст. // Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: Гісторыя. – 2017. – №1. – С.104–108.

²⁹ Торгівля на Україні: XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – №56. – С.76–78.

³⁰ *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.60. До речі, трохи вище, на с.58, подається коректний переклад визначення Рюрика як «князя всієї Русі» («totius Russiae princeps»).

³¹ Там же. – С.100. У перекладі В.Матузової взагалі не йдеться про штраф, який стягувався за перелюб, хоча саме ці функції «осьмика» акцентовані не лише Литвином, а й на маргінесі видання Й.Грассера (с.36): «Poena scortatorum» («Кара розпусникам»).

³² Там же. – С.102.

суперечить подальшій інформації про них як полководців і «людей підступних та віроломних, завжди нещирих і ненадійних»³³. В оригіналі, розміщеному нині у Всесвітній мережі, вони зветься просто «hi» («ці»), а поряд на маргінесі є нотатка «Mosci mali» («ниці московити»).

Останнє, до речі, зайвий раз акцентує проігноровану публікаторами необхідність перекласти і внести в текст усі присутні у виданні 1615 р. маргіналії (незалежно від того, хто їх зробив – Литвин чи Й.Ґрассер). Слід було б також позначити наявні у трактаті смислові розриви, які з'явилися через редагування його базельським видавцем (із таким явним порушенням логіки викладу ми стикаємося, наприклад, на с.77, 88, 90, 96³⁴). Характерно, що так само невправно Й.Ґрассер «обробив» праці Яна Ласицького. Їх порівняння «з іншими, прижиттєвими, виданнями його творів демонструє, що Ґрассер, вочевидь, багато разів прикладав свою “редакторську руку” до авторського тексту. Зокрема розірваність, непослідовність деяких суджень автора в нарисі “Про релігію вірменів”, безперечно, свідчить про зроблені редактором скорочення, котрі не пішли на користь первісному тексту»³⁵.

Водночас, гадаємо, варта акцентування не тільки «редакторська техніка» Й.Ґрассера, а й написана ним передмова, адресована князеві Октавіанові Олександрові Пронському. Незрозуміло, чому її не відкоментували видавці, адже вона містить не тільки дифірамби на адресу можновладця, а й цікаві сюжети³⁶, передусім генеалогічні. Октавіан Олександр був нащадком рязанських князів-Рюриковичів, однак у жодному випадку не «володарем Рязані», як його титулує Й.Ґрассер. У XV ст. шляхи князів цієї гілки розійшлися. Ті з них, хто емігрував до Литви³⁷, проявили певну далекоглядність, позаяк їхні родичі, котрі залишилися у своїй «отчині», зрештою стали жертвами московської експансії. Чудовою ілюстрацією до цих історичних процесів може бути порівняння ґравірованого зображення Октавіана Олександра, поданого у виданні Й.Ґрассера (див. ілюстр.2), зі словесним портретом останнього володаря

³³ Там же. – С.96. Див. докл.: Русина О.В. Шем'ячичі та Можайські // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.275–279.

³⁴ В.Матузова лише обережно вказала на можливість «пропусків, які постали внаслідок скорочень» (див.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.57). Натомість у «Мемуарах...» було спеціально відзначено наявність речень, «зовсім не зв'язаних між собою за змістом і присвячених різним предметам»; акцентувалася недбалість Й.Ґрассера, котрий, «скорочуючи текст первотвору, часом вибирав фрази суто механічно» (див.: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. – С.33–34 (прим.2)).

³⁵ *Дашкевич Я.* Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст. – С.72.

³⁶ Занотуємо, зокрема, наведений Й.Ґрассером «божественний вислів» про досконалість людини, для якої весь світ – чужина (див.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.58). У московському виданні він залишився неатрибутованим, хоч на маргінесі маємо посилання на «Hugo de sancto Victore in Didasc. L.3», тобто афоризм походить із 3-ї книги «Дидаскалікону» авторства богослова-містика XII ст. Ґюґо з паризького абатства Сен-Віктор. До речі, уже в наш час його повернула із забуття широковідома книга Е.Саїда «Орієнталізм». Щоправда, у «фаховому» українському перекладі цієї праці згаданий вислів перетворився на «вельми значущу цитату з «Дідаскалікона» св. Віктора, запозичену в Ґюґо» (див.: *Саїд Е.* Орієнталізм. – К., 2001. – С.335). Як тут не згадати історію про «меломана», який волів придбати в музичному магазині оперу «Ґуєноті», вимагаючи у продавчині «ноти Ґуґи»!

³⁷ *Флоря Б.Н.* Великое княжество Литовское и Рязанская земля в XV в. // Славяне в эпоху феодализма. – Москва, 1978. – С.182–189.

Рязані Івана Івановича, складеним у 1524 р.³⁸ Що ж до родоводу Октавіана Олександра, поданого у Грассеровій передмові, то він містить низку помилкових тверджень.

Так, прапрабабкою князя була княгиня Соломерецька, а не «Соломерська», прабабкою – дочка тивуна троцького Михна Івановича Подбійпета³⁹, а не «тивуна віленського з роду Подбіпентів». Із легкої руки Й.Грассера відбулося й дивне «роздвоєння» діда князя – київського воеводи Фрідріха Пронського, «засновника міста Біла Церква», який виступає в передмові як дід і як прадід Октавіана Олександра. Водночас його дружина Федора, дочка підскарбія земського Богуша Боговитиновича, була не сестрою, а тіткою Катерини Тенчинської – матері останніх князів Слуцьких⁴⁰.

Для вітчизняних фахівців інтерес становить інформація про батька Октавіана Олександра – князя Олександра Пронського, котрий, «захищаючи благоденство вітчизни не тільки порадами, а й з мечем у руках», уславився перемогами над татарами на теренах Волині та Галичини. Здобуті ним трофеї зберігались у Берестечку⁴¹. Він був похований неподалік, і його гробовець у ХІХ ст. помилково пов'язували зі знаменитою Берестецькою битвою⁴².

Зауважимо й непрямий зв'язок прадіда Октавіана Олександра – Гліба Юрійовича Пронського з таким цікавим персонажем нашої історії, як Василь Нікольський (Микольський)⁴³. Після втечі останнього з Литви з князем

Ілюстр.2. Портрет Октавіана Олександра Пронського з базельського видання праці Михалона Литвина

³⁸ Сметанина С.И. Новый документ о пребывании рязанского князя Ивана Ивановича в Литве // Русский дипломатарий. – Вып.6. – Москва, 2000. – С.16.

³⁹ Див.: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – С.76 (№534), 243 (№109).

⁴⁰ Власне, Й.Грассер об'єднав в одне ціле Федорину сестру Ганну, яка вийшла заміж за Станіслава Тенчинського, та її знамениту дочку від цього шлюбу. Заслугує на увагу й компліментарна характеристика батька Федори та Ганни Богуша Боговитиновича – «великої людини, дуже шанованої іноземними государями» (про його діяльність на дипломатичній ниві див.: Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині ХV – першої половини ХVІІІ ст. – Кременець, 2014. – С.207–208).

⁴¹ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.60–61.

⁴² Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.402.

⁴³ Про нього докл. див.: Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу ХV–ХVІ ст. // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.12–21.

Михайлом Глинським його двір Вакініки був переданий у «заставу», а потім перейшов у власність князя Гліба Пронського (1510 р.)⁴⁴.

Усі ці сюжети не зацікавили московських колеґ-медієвістів. Утім у підготовленому ними виданні трактату Литвина було ретельно розглянуто полемічні прийоми письменника та його внесок у розвиток римської теорії походження литовців, а також здійснено фахову верифікацію наведених ним даних і вказано можливі літературні паралелі. Це, однак, не означає, що в дослідженнях твору не залишилося тематичних лакун. Уваги спеціалістів і досі потребує потужний шар українських реалій трактату, аналіз яких дає нам можливість, з одного боку, пролити додаткове світло на особливості творчої манери Михалона Литвина, а з іншого – простежити долю його ідей у пізнішому письменстві.

У цьому контексті цікаві відгомони «троянської ідеї» Литвина, до якої ми вже зверталися раніше⁴⁵. Згадавши у своїй праці про «Овідове озеро» в гирлі Дністра, що його назва нібито зберегла ім'я колись засланою в ті краї славетного римського поета Овідія Назона (насправді той писав свої «Послання з Понта», відбуваючи покарання поблизу сучасного румунського міста Констанца), Литвин відзначав:

«Уважається, що й Іліон, або Троя, колись знаходилися на київській території, у родючих степах і мальовничих лісах. Тут можна побачити пам'ятки, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити й рештки міцних мурів. Це давно покинуте, але дуже зручне для життя місце зветься нині Торговиця»⁴⁶.

Коли розуміти текст буквально, то з нього випливає, що, згадуючи про Трою, автор тільки зафіксував пов'язану з нею локальну традицію – хоча, бувало, подорожники видавали за перекази місцевих жителів дані, запозичені ними з інших джерел. Те, що на Подніпров'ї не існувало власної троянської традиції й що її появу слід приписати фантазії Михалона Литвина та його схильності до античних алюзій, виразно унаочнює подальший «дрейф» Трої: пізніші автори, витлумачивши «київську територію» як «територію Києва», і випустивши згадку про Торговицю (котру, вочевидь, зрозуміли як апеллятив), ототожнили з Іліоном Київ, тож розмірковування над правомірністю такої локалізації легендарного міста перетворилися на загальник розмаїтих праць, де згадувалась київська минувшина.

Першим, здається, заперечив це ототожнення, апелюючи до власного досвіду, польський історіограф Мацей Стрийковський. У своїй «Хроніці» (1582 р.) він назвав «безумним» твердження, що «Троя була там, де тепер

⁴⁴ Lietuvos Metrika. – Knyga №8. – Vilnius, 1995. – №487. – P.353–354. Принагідно зауважимо дивне «перетворення» Василя Нікольського на Василя Микулинського (див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – Л., 2000. – С.213. – №18).

⁴⁵ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.252–259.

⁴⁶ *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.99. М.Стрийковський у своїй «Хроніці» згадує Торговицю як «місто старе занепале в полях за Києвом, [як їхати] до Перекопу»; це «старі мури, де перед тим жили греки» (див.: *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.I. – Warszawa, 1846. – S.64, 231).

Київ [...], оскільки Троя знаходилася над морем в Азії, де я й сам побував у 1574 р.»⁴⁷. Зв'язок Трої з Києвом хроніст розумів фігурально, відзначаючи стосовно останнього, що тамтешні

«рештки вулиць, ринків, монастирів і церков (яких одних було колись 300) нині є єдиними свідками славної минувшини й вельможності київської; так що кожен русин, споглядаючи їх, може бідкатись, разом з Енеєм і Пантусом, словами Вергілія: “Була Троя, був Іліон і слава троянців безмежна”»⁴⁸.

Цей крилатий вислів у дещо іншому контексті навів ще один польський історіограф, Александр Гваньїні, відкоментувавши його в такий спосіб: «Були, панували, славилися, а тепер нема нічого – навіть поля, де стояла Троя, не можемо знайти»⁴⁹. Цілком очевидно, що він не був налаштований шукати її на київських пагорбах.

Не сподівався віднайти над Дніпром рештки стародавнього міста й київський католицький єпископ Йосиф Верещинський. У 1595 р. він занотував: «Київ – місто здавна знамените й до того ж предковічне, хоча він ніколи не був, як думають деякі люди, Троєю»⁵⁰. Остання «лежить у Малій Азії, десь у 300 милях від Києва», – пояснював сучасник біскупа Мартін Груневеґ, котрий, чимало помандрувавши світом, дивувався вірі русинів у те, що «Троя стояла на тому самому місті», де згодом постав Київ⁵¹.

Нині складно судити, наскільки певними цього були самі кияни – звісно, якщо не брати на віру поетичні рядки Яна Домбровського, котрий у 1619 р. у своєму творі «Дніпрові камени» переконував нововисвяченого київського біскупа Богуслава Радошевського, що місцевий люд «і донині фрігійської давньої Трої марить ще снами, що так на життя їх сучасне не схоже»⁵². Інший поет, Себастьян Кльонович, описуючи у своїй «Роксоланії» (1584 р.) Київ, також згадував про «людей, що шукають тут залишків Трої», але водночас енергійно заперечував цю міфологему⁵³.

Як би там не було, уперше її зафіксував М.Стрийковський (без посилань на джерело інформації) в 1582 р. Цікаво, що того-таки року пішов із життя базельський видавець П.Перна, котрий мав безпосередній стосунок до долі твору Михалона Литвина. За словами Й.Грассера, його трактат, як і збірку праць Я.Ласицького, написаних у 1580 р.⁵⁴, П.Перні для публікації

⁴⁷ Локалізація Трої М.Стрийковським доволі загальна, однак він, очевидно, спирався на сталу місцеву традицію, занотовану, зокрема, ієродіяконом Зосимою, котрий, перетнувши Мармурове море й Дарданелли, занотував: «И ту бо бяше устие, выходя на великое Понетское море, еже зовется Белое море (суч. Егейське – *О.Р.*), ту стояше град Троя на самом устии» (див.: Книга хоженій: Записки русских путешественников XI–XV вв. – Москва, 1984. – С.125).

⁴⁸ *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* – Cz.I. – S.155–156.

⁴⁹ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.688.

⁵⁰ *Киев триста лет назад // Киевская старина.* – Т.44. – Март. – К., 1894. – С.404.

⁵¹ *Ісаевич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // *Київська Русь: культура, традиції.* – К., 1982. – С.119.

⁵² *Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія.* – Ч.2. – К., 1995. – С.201.

⁵³ *Кльонович С.* Роксоланія. – К., 1987. – С.70.

⁵⁴ Незрозуміло, чому в перекладі В.Магузової йдеться про те, що «книжечка» Я.Ласицького «була набрана» в 1580 р., тоді як в оригіналі маємо «conscriptus fuit», тобто «була написана».

надіслали з Польщі. Утім цим планам завадила смерть останнього. Зрештою всі ці твори опинилися в руках неназваного Грассерового друга⁵⁵.

Чи є у цій історії місце для М.Стрийковського, котрий наприкінці 1570-х рр. (коли постала його праця «Про початки [...] славного народу литовського») ще не згадував про концепт «Київ = Троя»? Здається, що ні. У принципі, він міг апелювати до уявлень, уведених в інтелектуальний обіг Литвином (причому у хибній інтерпретації), не спираючись на його рукопис. Їх ретранслятором міг стати, наприклад, Августин Ротундус, чіми матеріалами скористався М.Стрийковський. Як відомо, із 1551 р. Ротундус був секретарем Сигізмунда Августа (котрому, нагадаємо, у 1550 р. адресував свій твір Литвин) і згодом написав історію Литви, яка не дійшла до нашого часу.

З іншого боку, у праці Й.Верещинського «Дорога певна» (1590 р.) ніби простежується зв'язок із текстом Михалона Литвина. Тут ми також натрапляємо на опис природних багатств Подніпров'я, порівняння його з «землею обітованою», яка «плине молоком і медом», та спостереження про «магнетичну» природу української землі, котра вабить до себе приходнів (Михалон Литвин: «заснавши насолоди [вільного життя] в її фортецях, вони вже ніколи звідти не повертаються»; Й.Верещинський: «*tey ukráiny kto iey zákuší, zostać tam každy musi*»)⁵⁶. Тож можна припустити, що праця Литвина поширювалась у рукописних списках.

Варто наголосити, що «троянська» ідентифікація Торговиці ґрунтувалась, вочевидь, на особистому досвіді автора трактату, адже йшлося про городище на шляху у Крим, куди його виряджав «господар». Бачив він і колишню литовську митницю поблизу Тавані, звану «Вітовтовою лазнею»⁵⁷. Не міг Литвин оминати й Київ – «перший із-поміж інших фортець і земель». Тут він занотував «народну приповідку роксоланів»: «Із київських пагорбів можна

Наголосимо також, що на титулі Грассерового видання воно презентується як першодрук («*ex manuscripto authentico*»). Тож тут (як і в передмові Й.Грассера, знову-таки невірно перекладеній із латини) говориться про один «автентичний рукопис», тобто конволют, сформований, скоріш за все, Я.Ласицьким. У цьому зв'язку згадуються його компаративістські зацікавлення: у 1582 р. він видав збірку творів різних авторів (із власною працею включно) під титулом «Про релігію [...] русинів, москвитів і татар». Водночас постає запитання: чи мав в оригіналі трактат Михалона Литвина ту назву, яка подана Й.Грассером? І чи не походить вона від назви праці Філіпа Буонаккорсі-Каллімаха «*De Moribus Tartarorum*», званої, на жаль, лише за згадкою у відомому каталозі Конрада Геснера (див.: *Elenchus scriptorum omnium*. – Basileae, 1551. – P.890)?

⁵⁵ *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.26, 28, 61. На думку М.Жарких, Литвин сам відіслав свою працю до Швейцарії, адже, не діставши підтримки при королівському дворі, «він вирішив домогтися свого апеляцією не до начальства, а до громадськості, і задля цього надрукувати твір» (див.: *Жарких М.* Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело. – С.12).

⁵⁶ Пор.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.96–97, 99, 102; *Wereszczyński J.* Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.1. – Ч.2: Материалы. – К., 1911. – С.7–8.

⁵⁷ Ця та подібні «лазні» відомі й за іншими джерелами, ніяк не зв'язаними з трактатом Литвина. Генеза такого топоніма й досі не з'ясована, і чи не найпопулярнішим залишається дещо найвне пояснення: у цьому місці митники Вітовта нібито «обчищали» кушців. Див., зокрема: *Mickūnaitė G.* Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania. – Budapest; New York, 2006. – P.187 («Vytautas “washed” tradesmen of their goods and money»). Так міркував ще Ю.Крашевський: мовляв, подорожніх на митниці «обдирали й парили, як у лазні» (див.: *Kraszewski J.I.* Litwa za Witolda. – Wilno, 1850. – S.317).

побачити багато інших місць»⁵⁸. Із нею виразно перегукується заклик із «Задонщини» («Въыдем на горы киевския и посмотрим славного [Д]непра, и посмотрим по всей земли Русской»)»⁵⁹, а також слова, нібито адресовані кримським ханом польському королеві: «Зійшовши на київські гори, я б одним оком дивився звідти на свій Бахчисарай, а другим – на твій Краків»⁶⁰. Варто згадати й зафіксоване Петром Могилою чудесне прозріння князя Курцевича на київській Уздихальниці, звідки він побачив усе, «далече сущая»⁶¹.

Те саме коріння має, напевно, і образ Києва як сторожової вежі, котрий фігурує в матеріалах Люблінського сейму 1569 р. поряд із метафорою «Київ – брама держави»⁶², що її першим зауважив М.Довнар-Запольський⁶³. Щоправда, «воротами всего панства» вважався не тільки «славный замок Киев»⁶⁴, а і його «пригородки» Черкаси та Канів⁶⁵.

Ще одна усна традиція, занотована Михалоном Литвином, стосувалася фундаторів Литовської держави, які завдяки власним чеснотам «розширили свої кордони від одного моря до другого, і називали їх вороги “хоробра Литва”»⁶⁶. Це словосполучення, транслітероване у трактаті латиницею, зацікавило О.Мильникова, котрий охарактеризував його як «формульний вираз, що мав східнослов'янське билинне походження». На підставі цього текстувального фрагмента він передатував найраніше свідчення щодо існування на Русі билин, яке раніше відносили до 1574 р. (йшлося про лист Філона Кміти до Євстафія Воловича, де згадувались Ілля Муравленин та Соловей Будимирович)⁶⁷. Не заперечуючи цієї думки, хочемо все-таки наголосити на побутуванні виразу «хоробра Литва» й у позабилинному контексті як характеристики литовців (навіть за доволі скептичного до них ставлення)⁶⁸.

⁵⁸ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.96.

⁵⁹ Сказания и повести о Куликовской битве. – Ленинград, 1982. – С.7.

⁶⁰ Цит. за: Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С.108 (дослідник свідомий того, що автентичність цього виразу дещо проблематична).

⁶¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.1. – Т.7. – К., 1887. – С.70. Про синхронні перекази, пов'язані з цією горою, див.: Сас П. «Єрусалимська» ідея 1620-х років Іова Борецького // Україна кризь віки. – К., 2010. – С.266–267.

⁶² Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О.Коялович. – Санкт-Петербург, 1869. – С.403.

⁶³ Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – Ч.8. – Т.5. – К., 1907. – С.54.

⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Т.2. – Санкт-Петербург, 1848. – №144. – С.173–174 (1526 р.).

⁶⁵ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т.6. – Lwów, 1910. – S.162–166, 170 (1553 р.). Ця емка метафора не дістала широкого розповсюдження, однак, поза сумнівом, саме вона дала життя сучасному образу України як «брами Європи», запровадженому С.Плохієм.

⁶⁶ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.76.

⁶⁷ Мьльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1999. – С.333–337.

⁶⁸ Як об'єкт іронії вони постають у літописній оповіді про те, як «князь Швидригайло Ольгердович, внук Гедиминово, его же все возносяца, глаголаху богатрство и удалство, и мужество велико в победах, а от Едигеевых татар утомился zelo, бегая со всею храброю литвою» (див.: Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.11. – Москва, 1965. – С.211). Якщо ж звернутися до літературних творів, написаних «високим стилем», то в них можна знайти синонімічний, але яскравіший

Ілюстр.3. Корсунські врата.
Софійський собор (Новгород).
Фото авторки

Ілюстр.4. Двері Гнезненського
кафедрального собору (джерело:
<https://ru.wikivoyage.org/wiki/Гнезно>)

Повертаючись до суто київських реалій, зауважимо дещо сумбурний сюжет про хрещення київського князя Володимира, названого Литвином ще й володарем «стольного града Корсуня»⁶⁹. Тут-таки йдеться про двері, які потрапили з Києва до гнезненської кафедри. Коментатори трактату при цьому згадують про так звані «корсунські врата» – хоча ті, як відомо, із середини XV ст. прикрашали новгородський Софійський собор, де їх впевнено локалізували С.Герберштайн і М.Стрийковський⁷⁰ (див. ілюстр.3). Натомість Литвин мав на увазі усну традицію про київські Золоті ворота, нібито вивезені до Гнезна (насправді двері тамтешньої кафедри зі сценами з життя св. Войцеха за спеціальним замовленням близько 1175 р. виготовили німецькі майстри; див. ілюстр.4).

Цей сюжет знаходимо, зокрема, у М.Груневега⁷¹ та в літописному «Збірнику Кошчаківського» (XVII ст.). В останньому доля Золотих воріт

вираз – «гордонапорная Литва» (див.: Памятники литературы Древней Руси: Вторая половина XVI в. – Москва, 1986. – С.457).

⁶⁹ *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.64. Нижче, на с.102, охрещення Русі Литвин пов'язує не з Корсунем, а з Києвом, і при цьому на маргінесі трактату подано його дату («Анно 988»), якої немає у самому тексті.

⁷⁰ *Герберштейн С.* Записки о Московии. – Москва, 1988. – С.150, 330; *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.I. – S.130.

⁷¹ *Исаевич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. – С.125.

пов'язується не з Корсунем, а з легендарним переказом про їх «кресання» польськими королями. Це, по суті, пародія на історію про похід Болеслава Сміливого:

«Той король узяв Київ, а в'їжджаючи до Києва, у місто, утяв мечем своїм фортку позлоцисту (тую фортку прозвали люди невігласи Золотими Воротами) й утяв угол тоєї фортки, на знак звитязтва київського, і взяв тую фортку з Києва [...] і вивіз до Гнезна, де й тепер есть у костелі»⁷².

Що ж до Литвина, то цілком зрозуміло, що йому, аби зафіксувати у своєму творі цю суто київську традицію, не треба було їздити у Гнезно, як про це писав Є.Охманський:

«Знайомство Михалона Литвина з Польщею уявнює одне дуже цікаве спостереження: говорячи про старожитність і багатство Корсуня, [він] зауважив, що саме з того міста походять двері гнезненської кафедри (I, 3). Не побувавши у Гнезно, звідки б [він] знав про цю славетну пам'ятку мистецтва і як міг би вказати (хай навіть помилково) на її походження?»⁷³.

Вартий уваги ще один пасаж із праці Литвина, пов'язаний із київськими достопамятностями, із-поміж яких він виокремлював Печерський монастир. Ідеться про твердження, що «князь москвитян (мається на увазі Іван IV Грозний – *О.Р.*) щорічно отримує значні доходи з тих маєтностей цього монастиря, які до нього відійшли», і «не поспішає їх повернути»⁷⁴. Цей фрагмент видавці трактату не прокоментували, однак невдовзі дотичний сюжет розглянув С.Каштанов⁷⁵. Він проаналізував та опублікував документи з 2-ї книги «греческих дел», що стосувалися візиту до Москви печерських ченців улітку 1583 р. Вони привезли Іванові Грозному супліку архімандрита Мелетія (Хребтовича), котрий просив царя відновити «по прежнему преданию и обычаю предков» данину з сіверських земель⁷⁶, яка надходила до монастиря ще за Іванових «прародителей». З'ясувалося, однак, що «старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать того не могли». Тож думному дякові Андрієві Щелкалову було наказано «послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша

⁷² Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника, відділ рукописів. – Ф Осол. – №2168. – С.135.

⁷³ *Ochmański J.* Dawna Litwa: Studia historyczne. – S.142. Пор.: *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.111.

⁷⁴ *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.102.

⁷⁵ *Каштанов С.М.* О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством Ивана IV в 1583 г. // Исторический архив. – 2002. – №4. – С.189–203.

⁷⁶ Нагадаємо, що Сіверщина, котра від середини XIV ст. становила частину Великого князівства Литовського, увійшла до складу Московії внаслідок війни з Литвою 1500–1503 рр., спричиненої переходом на службу до Івана III згаданих вище князів Семена Можайського й Василя Шем'ячича, чії батьки втекли до Литви з Московського князівства, зазнавши поразки в міжособній війні другої чверті XV ст. Див. докл.: *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.184–201.

милостыня давана». Іван IV пообіцяв архімандритові після «сыску» видати «о той милостине указ свои» і запросив печерських ченців приїхати до Москви «иным временем, по зиме». Поза тим він наділив монастир «слехка», передавши «сто рублев денег» на поминання душі царевича Івана⁷⁷.

Друкуючи ці документи, С.Каштанов не знав, що мав попередника в особі П.Кулиша⁷⁸, котрий ще наприкінці XIX ст. опублікував царське рішення стосовно чолобиття Мелетія за іншою архівною копією, яка має вкрай незначні текстуальні відмінності⁷⁹. Паралельно він відкоментував цей епізод:

«Печерський монастир указував власне на постійні пожертви московських государів, а вона (Москва – *О.Р.*) перевела справу на сіверські міста, з яких ішла “милостыня” в Київ до Пречистої Богородиці; та цар все-таки не відмовився від допомоги Печерському монастиреві. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснює численні ходіння ченців до Москви по милостиню [...] Якщо, з одного боку, Київ уважався “отчиною” московського государя, то, з іншого, на Москву дивилися як на пристановище у церковних потребах. Слова “давние часы”, “прежнее предание и обычай” були для печерських ченців ніби ниткою, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності»⁸⁰.

Інтерпретація цього сюжету сучасним російським дослідником трохи інакша. Простудювавши зібрані матеріали, С.Каштанов припустив, що архімандрит Мелетій після завершення Лівонської війни (1558–1583 рр.) вирішив скористатися прикладом різних православних ієрархів, які мандрували через Київ до Москви, де їм надавали щедрю «милостыню». Він також відзначив, що початково подібна «милостыня» могла бути жертвою від князів московського походження, котрі володарювали на Сіверщині у другій половині XV ст.

Обидва трактування неточно передають зміст документів 1583 р., в одному з яких прямо йдеться про монастирські «угодья в северских городех»⁸¹. Однак для остаточного розв'язання цього питання слід залучити як раніші, так і пізніші за часом матеріали, що стосуються данини з сіверських земель. Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти великого князя литовського й польського короля Сигізмунда I, адресовані архімандритові Софронієві та київському воеводі. Вони містили «дозволенье» на відновлення збору печерськими ченцями «за границей», тобто на території Московської держави, данини, яка «с давних часов хоживала з украинских северских городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому манастырю»⁸².

⁷⁷ *Каштанов С.М.* О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством Ивана IV в 1583 г. – С.193, 196–198.

⁷⁸ *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – Москва, 1877. – №7. – С.18–19.

⁷⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1583 г. – Д.1. – Л.2–4.

⁸⁰ *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – С.17–18.

⁸¹ *Каштанов С.М.* О взаимоотношениях Киево-Печерского монастыря с правительством Ивана IV в 1583 г. – С.196.

⁸² Акты ЗР. – Т.2. – №204. – С.368–370. Див. також републікації цих актів згідно з сучасними археографічними нормами: *Русина О.* До питання про земельні володіння Києво-Печерського

Отриманий ченцями дозвіл «по дань до Москвы посылати» в 1571 р., після інкорпорації Київщини Короною Польською, було підтверджено, на прохання печерського архімандрита Іларіона (Пясочинського), королем Сигізмундом Августом⁸³. Очевидно, однак, що це підтвердження було суто формальним: під час Лівонської війни виплата данини мала припинитися. Лише після закінчення воєнних дій постала можливість для реалізації згаданого права, що нею одразу й скористався архімандрит Мелетій.

Зацитований актовий матеріал унаочнює, що в усіх цих випадках ішлося не про пожертви, а про регулярну данину з монастирських угідь. Щоправда, стосовно її походження та характеру у джерелах XV–XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиний натяк на існування певного зв'язку між сіверськими землями й Печерським монастирем містить датована 1481 р. потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастиреві, де його «пределами» названо київську Микільську Пустинську обитель і три «монастыры Северское земли: черниговский, бранский и Новгородка Сиверского»⁸⁴.

Проте цей документ, хоч інколи й фігурує в науковій літературі як автентичний, є фальсифікатом початку 1590-х рр., що в ньому відбилися історичні реалії того часу – передусім намагання печерського архімандрита підкорити своїй духовній владі сусідній Пустинський монастир (його унаочнює королівський лист Мелетієві (Хребтовичу) від 2 липня 1578 р. із заборонаю «без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши [...] монастыру Пустинскому надание [...] в повинность владзи и послушенства своего их мети»⁸⁵), а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви.

Достеменно з'ясувати питання про сіверську данину Печерському монастиреві дає можливість грамота сина й наступника Івана Грозного Федора, згідно з якою в 1586 р. він разом з іншими грошовими сумами надіслав архімандритові Мелетієві «50 рублев денег за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в наших северских городех» (див. ілюстр. 5)⁸⁶.

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на сільські угіддя, розташовані поблизу Новгородка-Сіверського та Стародуба. Можна, хоч і з певною обережністю, припустити,

монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 302–304; Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1522–1552). – Менск, 2000. – С. 68–69.

⁸³ Акты ЗР. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1848. – № 52. – С. 157–158; Русина О. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.). – С. 304–305.

⁸⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – К., 1859. – № 1. – С. 1–2. Відзначимо, що брянський Свенський монастир опинився в підпорядкуванні Печерського монастиря значно пізніше, у 1681–1786 рр. (див.: Строев П. М. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. – Санкт-Петербург, 1877. – Ст. 906–908). Причому це сталося саме на підставі згаданої грамоти (див.: Петров Н. И. Историко-археологический очерк г. Брянска, Орловской губ., и его отношение к Киеву // Труды Киевской духовной академии. – 1901. – № 1. – С. 26).

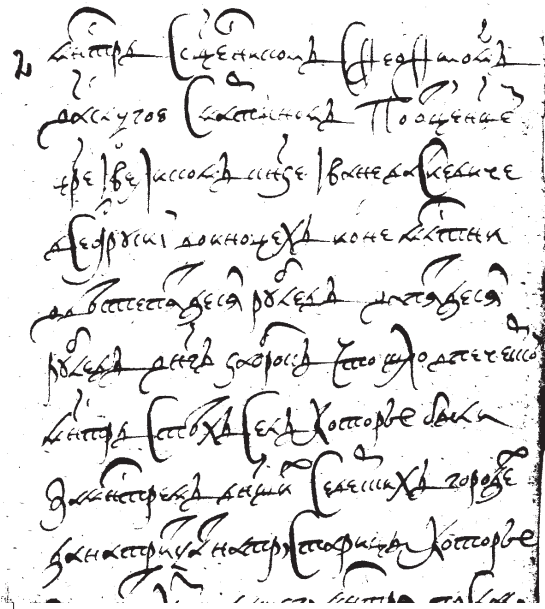
⁸⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – К., 1883. – № 31. – С. 63–64; № 36. – С. 73.

⁸⁶ РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 1586 г. – Д. 1. – Л. 1–3. Ця грамота цитується у справі про приїзд до Москви печерських ченців у 1628 р. (див.: Там же. – Оп. 1628 г. – Д. 1. – Л. 38, 45).

що ці землі було надано обителі князями Можайськими (чий рід, до речі, фігурує в печерському пом'янику⁸⁷) та Шем'ячичами, котрі впродовж другої половини XV ст. володіли цими містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори. Збереглася грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московщини священників церкви Св. Миколи в Орші для збору данини з «земель бортных» у Гомелі (також захопленому Іваном III унаслідок війни 1500–1503 рр.), що його було надано храму князем Семеном Можайським⁸⁸. Після повернення Гомельщини до складу Литовської держави право оршанських священників на цю медову данину підтверджували Сигізмунд I і Сигізмунд Август⁸⁹.

Князь Василь Шем'ячич на початку XVI ст. дарував бортні угіддя в Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця й Афанасія Олександрійського⁹⁰. Що ж до сіл у згаданих вище «северских городех», то, за браком будь-яких документів стосовно генези тамтешньої данини⁹¹ та навіть згадок про них у джерелах, їх зв'язок із Шем'ячичами й Можайськими залишається суто гіпотетичним (не слід забувати, що перші відомості про печерські маєтності сягають другої половини XI ст.).

Хоч би як там було, фактом залишається те, що в XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря. Після включення Сіверської землі до складу Московської держави обитель зберегла права на ці маєтності, і згодом надходження пов'язаного з ними «стародавнього доходу і пожитку манастиря Печерского» відновилося. Тож, як бачимо, стверджуючи,

Ілюстр.5. Фрагмент грамоти царя Федора Івановича печерському архімандриту Мелетію (1586 р.)

⁸⁷ Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн.6. – Приложение. – С.56.

⁸⁸ Акты ЗР. – Т.2. – №48. – С.59–60.

⁸⁹ Там же. – №208. – С.373; Т.3. – №9. – С.21–22.

⁹⁰ Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рильским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология. – 1964. – №4. – С.156.

⁹¹ Їх не було в монастирській скарбниці вже у середині XVI ст. В укладеному 1554 р. реєстрі архіву Печерського монастиря серед розмаїтих актів на його «имения» фігурував лише «лист господарський дозволенный ездити до Москвы», в якому безпомилково вгадується один зі згаданих вище привілеїв – виданий Сигізмундом I у 1540 р. дозвіл архімандритові Софронію їздити «для дани до северских замков» (Голубев С.Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.1. – К., 1883. – Приложение. – С.13, 15).

що Іван Грозний привласнює доходи з сіверських маєтностей Печерського монастиря, Михалон Литвин, котрий у 1540-х рр. навідувався до Києва, був далеким від істини. Очевидно, у цьому фрагменті він намагався підкреслити підступність Івана IV. Хоча й не виключено, що його погано інформували про справжній стан речей⁹².

Водночас Литвин відзначав, що московський володар «понад усе прагне здобути це місто (Київ – *О.Р.*), яке йому до вподоби, стверджуючи, що він – нащадок Володимира, київського князя. Чимало ремствують і його люди, що не володіють цією давньою столицею царів та її святощами»⁹³. Це зауваження цілком слушне, і його якнайкраще ілюструє ремарка одного з московських літописців часів Івана Грозного, котрий занотував: «Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!»⁹⁴. Справді, Іван IV претендував на контроль над Києвом та всіма руськими землями, покликаючись на прямий династичний зв'язок із давніми київськими князями Рюриковичами, чиї володіння він уважав своєю спадковою «отчиною».

Виникла навіть ідея, що Москва вже ввібрала у себе київську спадщину, що сама по собі вона є «другим Києвом». Вербальні маніфестації цієї теорії мінімальні, так що навіть такий компетентний дослідник, як Ч.Гальперин, в одній зі своїх праць зауважив, що вказана ідея не була зафіксована у джерелах⁹⁵. Однак це не зовсім так, у чому переконує текст «Казанської історії» з її запальним вигуком: «Воссиял ныне стольный и преславный град Москва, яко вторый Киев [...] и третий новый великий Рим, провоссиявший в последние лета, яко великое солнце в велицей нашей Русской земли»⁹⁶.

⁹² Слід мати на увазі, що ченці нерідко приховували дотичну до їхніх доходів інформацію. Скажімо, ігумен київського Микільського Пустинського монастиря Макарій у 1511 р. отримав від Василя III грамоту на втрачені через війну угіддя в районі Путивля й Новгород-Сіверського. Одночасно, у березні того року, Микільський монастир на прохання того-таки Макарія дістав від Сигізмунда I одну службу людей як часткову компенсацію того, що «в них отошло за границу в Московщину» (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1865. – №102. – С.126). Отже, приховавши від володаря Литви свої контакти з Василієм III, ченці поліпили матеріальне забезпечення обителі. У Сигізмундовому пожалуванні йшлося і про те, що Микільський монастир перестав отримувати медову данину з київського «ключа», що, вочевидь, також не відповідало дійсності: у колекції документів Київської археографічної комісії збереглися акти 1506–1507 рр., які зобов'язували київських воевод «с ключа своего» видавати ченцям одну колоду меду (див.: *Гіцова Л.З., Фаустова Н.М.* Доповнення до «Каталога колекції документів Київської археографічної комісії» // Архіви України. – 1974. – №1. – С.52 (№641), 53 (№643)).

⁹³ *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.102.

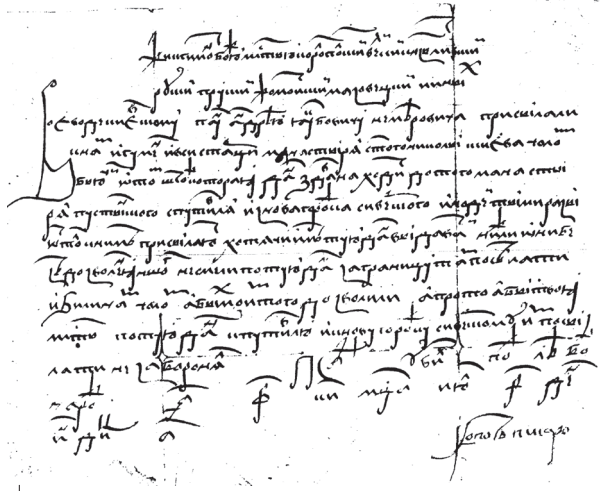
⁹⁴ Софийские летописи // ПСРЛ. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.315.

⁹⁵ «Implicitly Moscow was the New Kiev, an epithet unattested in the Muscovite sources» (див.: *Halperin Ch.J.* Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought // *Russian History.* – 1980. – Vol.7. – Pt.3. – P.320). Наводимо слова Ч.Гальперина без перекладу, аби удоступнити їх для дослідників, знайомих із цією статтею лише за цитатами в інших публікаціях (напр.: *Ручка В.М.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – С.207–210).

⁹⁶ Казанская история. – Москва; Ленинград, 1954. – С.57. Див. також коментар: *Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560-s). – Hague; Paris, 1974. – P.114–117, 130, 289.

Завершуючи цей (звісно, далеко не повний⁹⁷) огляд українських реалій Литвиного трактату, акцентуємо, що подеколи навіть малозначущі на перший погляд його фрагменти порушують важливі в історичній ретроспективі питання. Так, скажімо, сюжет про данину Києво-Печерському монастиреві змушує придивитися до дій московських володарів щодо захисту інтересів «закордонних» монастирів і церков, які зберегли свою власність на захопленій Московією території (див. ілюстр.6⁹⁸). Ця політика, безумовно, зміцнювала промосковські настрої у середовищі українського православного духовництва, які вповні виявились у постберестейський період⁹⁹.

У цілому, адекватне сприйняття окремих пасажів трактату Михалона Литвина можливе лише з урахуванням його мотивацій, назагал зрозумілих: він щиро дбав про зміцнення державного організму Великого князівства Литовського, який у середині XVI ст. потребував суттєвого реформування. Прикро, що ми не знаходимо відгомонів його ідей у тодішньому письменстві (за винятком проаналізованих вище рефлексій із приводу Києва як Трої, котрі сягають, однак, кінця XVI ст. й не мають експліцитних посилань на текст Литвинової праці)¹⁰⁰. Ще сумнішим є те, яким було «застосування» самого Литвина: відомо, що в 1553 р. Венцеслав Миколайович контролював випасання худоби людьми «турецкого цесаря» на півдні Литовської держави¹⁰¹. Цілком очевидно, що «коефіцієнт корисної дії» письменника міг бути значно більшим. Тож чи не ця марнотратність стосовно інтелектуальних ресурсів стала однією з причин того занепаду Литви, який так гнітив Михалона Литвина?

Ілюстр.6. Грамота Сигізмунда I київському воєводи Андрієві Немировичу з наказом не забороняти ченцям Микільського Пустинського монастиря виряджатися по данину до Путивля й Новгород-Сіверського (1528 р.)

⁹⁷ Ширше про українські сюжети в Литвина див. у нашому нарисі «Михалон Литвин і його опис України» (Котляр М.Ф., Русина О.В. Україна: Хронологія розвитку. – Т.3: Від Батиевої навали до Люблінської унії. – К., 2008. – С.418–421).

⁹⁸ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Інститут рукопису. – Ф.301. – №595 (П.).

⁹⁹ Див. докл.: Русина О. Ходіння київських ченців до Москви: традиція та її історичне підґрунтя // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції. – Ч.1. – К., 2017. – С.362–370.

¹⁰⁰ Щодо можливості впливу ідей Литвина на реалізацію судової реформи, яку він обстоював, див.: Ochmański J. Dawna Litwa: Studia historyczne. – S.153–154; Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С.55–56.

¹⁰¹ Lietuvos Metrika. – Кнуга №564. – Р.35–36.

REFERENCES

1. Backus, O. (1970). Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century. *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 15, 119–144.
2. Buzina, O. (2006). *Tajna istoriya Ukrainy-Rusi*. Kiev: Dovira. [in Russian].
3. Dashkevych, Ya. (2007). *Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kul'tury*. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].
4. Filyushkin, A.I. (2001). Legendarnye rodosloviya velikikh knyazey litovskikh i velikikh knyazey moskovskikh: printsipy postroeniya. *Russkij rodoslovets*, (1), 6–14. [in Russian].
5. Florya, B.N. (1978). Velikoe knyazhestvo Litovskoe i Ryazanskaya zemlya v XV v. In: *Slavyane v epokhu feodalizma* (pp.182–189). Moskva: Nauka. [in Russian].
6. Halperin, C.J. (1980). Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought. *Russian History*, 7/3, 312–321.
7. Histsova, L.Z. & Faustova, N.M. (1974). Dopovnennia do «Kataloha kolektsii dokumentiv Kyivs'koi arkhheografichnoi komisii». *Arkhivy Ukrainy*, 1, 50–63. [in Ukrainian].
8. Isaievych, Ya.D. (1982). Nove dzherelo pro istorychnu topohrafiu ta arkhitekturni pamiatky starodavnoho Kyieva. In: *Kyivs'ka Rus': kul'tura, tradytsii* (pp.113–129). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Ivakin, H.Yu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st.* Kyiv: Instytut arkhheologii NANU. [in Ukrainian].
10. Kashtanov, S.M. (2002). O vzaimootnosheniyakh Kievo-Pecherskogo monastyrya s pravitel'stvom Ivana IV v 1583 g. *Istoricheskij arkhiv*, 4, 189–203. [in Russian].
11. Kazakov, O. (2012). Kyivs'ka trahediia 1482 r.: Istoryko-dyplomatychnyi analiz. *Visnyk DAKKKM*, 2, 177–180. [in Ukrainian].
12. Khoroshkevich, A. (1996). Mikhailon Litvin i Ivan Peresvetov. In: *Mappa mundi* (pp.207–211). L'viv; Kyiv; Niu-York: Vydavnytstvo M.P.Kots'. [in Russian].
13. Klonovych, S. (1987). *Roksolaniia*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
14. Kovalskij, N.P. (1978). *Istochnikovedenie i arkhheografiya istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v.* (Part 2). Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian].
15. Lukšaitė, I. (1985). Biblioteka Salomona Rysińskiego. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, (30), 191–206. [in Polish].
16. Mickūnaitė, G. (2006). *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania*. Budapest; New York: CEU Press.
17. Mylnikov, A.S. (1999). *Kartina slavyanskogo mira: vzglyad iz Vostochnoj Evropy*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie. [in Russian].
18. Ochmański, J. (1986). *Dawna Litwa: Studia historyczne*. Olsztyn: Pojezierze. [in Polish].
19. Ochmański, J. (1990). *Historia Litwy*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish].
20. Ochmański, J. (1976). Michalon Litwin i jego traktat «O zwyczajach Tatarów, Litwinów i Moskwcinów» z połowy XVI wieku. *Kwartalnik Historyczny*, 4, 765–783. [in Polish].
21. Ochmański, J. (1996). Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku. In: *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność* (pp.73–83). Toruń: UMK. [in Polish].
22. Okhman'skij, E. (1979). Mikhailon Litvin i ego traktat o pravakh tatar, litovtsev i moskvityan seredyny XVI v. In: *Rossiya, Pol'sha i Prichernomor'e v XV–XVIII vv.* (pp.97–117). Moskva: Nauka. [in Russian].
23. Pelenski, J. (1974). *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560-s)*. Hague; Paris: Mouton.
24. Rusyna, O.V. (1992). Do pytan'nia pro zemel'ni volodinnia Kyievo-Pechers'koho monastyria na Livoberezhzhi (za aktamy XVI–XVII st.). *Ukrains'kyi arkhheografichnyi shchorichnyk*, 1, 300–306. [in Ukrainian].
25. Rusyna, O.V. (2017). Khodinnia kyivs'kykh chentsiv do Moskvy: tradytsiia ta ii istorychne pidgruntia. *Pravoslav'ia v Ukraini*, (7/1), 362–370. [in Ukrainian].
26. Rusyna, O.V. (2017). Polityko-konfesiini oriientyry pravoslavnykh kantseliariystiv rubezhu XV–XVI st. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–23. [in Ukrainian].

27. Rusyna, O.V. (2018). Radzyvilly i Ukraina: sotsiokul'turni aspekty vzaiemyn (XVII – seredyna XVIII st.). *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 1, 18–45. [in Ukrainian].
28. Rusyna, O.V. (2005). *Studii z istorii Kyieva ta Kyivs'koi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
29. Rusyna, O.V. (Comp.). (2012). *Istoriia Ukrainy v osobakh*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
30. Said, E. (2001). *Orientalizm*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
31. Sas, P. (2010). «Yerusalym's'ka» ideia 1620-kh rokiv Iova Borets'koho. In: *Ukraina kriz' viky* (pp.259–268). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
32. Skep'yan, A.A. (2013). *Knyazi Slutskiya*. Minsk: Belarus'. [in Belarusian].
33. Smetanina, S.I. (2000). Novyj dokument o prebyvanii ryazanskogo knyazya Ivana Ivanovicha v Litve. *Russkij diplomatarij*, (6), 14–16. [in Russian].
34. Vilimas, D. (1996). Mikhalon Litvin i Fyodor Evlashevskij – dva vzglyada na reformu sudov Velikogo knyazhestva Litovskogo 1564–1566 gg. *Nash radavod*, (7), 214–219. [in Russian].
35. Vilimas, D. (1997). Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševskis: du požūriai i 1564–1566 m. LDK teismų reforma. In: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* (pp.159–172). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas. [in Lithuanian].
36. Yurginis, Yu.M. (1979). Posol'stvo Mikhaila Litvina u krymskogo khana v 1538–1540 gg. In: *Rossiya, Pol'sha i Prichernomor'e v XV–XVIII vv.* (pp.87–96). Moskva: Nauka. [in Russian].
37. Zharkykh, M. (2000). Traktat Mykhalona Lytvyna 1615 roku yak sotsial'na utopiia ta istorychne dzherelo. *Zapysky NTSh*, 240, 7–42. [in Ukrainian].

OLENA RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

UKRAINIAN ASPECTS OF MICHALONUS LITUANUS'S LITERARY OUTPUT

The article focuses on the treatise "De Moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum" written in Latin ca.1550, presented to the Polish-Lithuanian ruler Sigismund August and fragmentarily published in 1615. Its author hid his name under the pseudonym Michalonus Litanus. The treatise is now attributed to Wencelaw Mikolaewich, a Latin secretary of the Grand Duchy of Lithuania's state chancellery. Author adds some new facts to his biography and analyzes Ukrainian aspects of his literary work. This helps her to shed some additional light on the treatise as a monument of sociopolitical thought of the age. A special attention is paid to the concept "Kyiv as Troy" which is the only evidence of public reception of the treatise. Of no less importance is a controversial issue of relationship between Muscovite ruling circles and some Kyivan monasteries which lost their land property after the war between Muscovy and Lithuania (1500–1503). According to author's observations, in the 16th century in contradiction to what Litanus said Muscovite rulers recognized legal right of Kyivan monasteries to draw interest from monastic lands near Nouhorod-Siverskyi, Starodub and Putyvl.

Keywords: Michalonus Litanus, Grand Duchy of Lithuania, Kyiv, Kyiv Cave Monastery, Ivan the Terrible.